URŠKA PERENIČ

Na tržaškem naslovu

V poklon Borisu Pahorju (1913–2022)

Obstajajo osebnosti, o katerih se zdi, da je bilo že vse povedano. Ena izmed njih je Boris Pahor, nedavno preminuli slovenski tržaški pisatelj, ki je 30. maja letos v družbi svoje pomočnice in prijateljice Vere oči zatisnil na domu, na Kontovelski rebri, v svojem Trstu,[1] tam, kjer je nekoč še burja posnemala slo-

1 Rodil pa se je prav tu, 26. avgusta 1913 (dobro leto po tistem, ko je v Atlantskem oceanu potonil Titanik), očetu Francu, po rodu iz Kostanjevice na Krasu, in materi Mariji Ambrožič, doma iz zaselka Mrzlek pri Mali Pristavi pri Pivki, nedaleč od mojega in še prej Kettejevega rojstnega kraja, kamor je Pahor k sorodnikom zahajal kot otrok. Za hišo starih staršev po materi je pozneje skrbela njegova starejša sestra Evelina (roj. 1916), partizanska učiteljica, ki je mdr. službovala v bližnji Gornji Košani in jo brat omenja v romanu *V labirintu*. Svoj večni pokoj je našla v Šmihelu pri Pivki, kamor se je Pahor, ko jih je že naštel devetdeset, večkrat pripeljal kar sam, da bi položil cvetje na njen grob.

vensko besedo.[2] Vendar o njem še ni bilo vse izrečeno. Morda je ravno dozorel čas, ko moramo ne samo dotikati se, ampak brez dlake na jeziku govoriti in pisati o tem, o čemer je vse svoje življenje pisal in govoril sam. Boris Pahor se je pomena pričevanja, pripovedovanja in pisanja dobro zavedal in je v tem prepoznal svojo individualno in kolektivno odgovornost. Prav tako pa mu je bilo jasno, da bodo knjige, ko njega ne bo več, govorile v njegovem imenu kot pomniki nekega časa in prostora, kot spominska znamenja slovenske kulture in naše navzočnosti od Trsta do Devina, kjer se čudoviti apnenčasti rob prelomi in ga poljubi morje ter se lomi naprej v flišni svet. Ko se je nekoč vzporejal z Rebulo, rojakom iz Trstu bližnjega Šempolaja, je o njem dejal, da je pisatelj, a o sebi, da je pričevalec.

Z vsem tistim, o čemer je Boris Pahor govoril in pisal, se ni bilo mogoče – in se še vedno ni – ne strinjati. Zato ni čudno, da so bile njegove misli in besede vseskozi silno pripravne za trganje iz širših kontekstov izjavljanja, kar pa je do konca problematično, saj se nam tako izmika veliko kompleksnejši miselni koncept, kakor ga je Pahor skozi svoje zgodbe, romane, eseje, spominske zapise, dnevnike in ne nazadnje pisemsko korespondenco skrbno izgrajeval in dograjeval skozi dolga leta in še daljša desetletja, skozi debelo stoletje dolgo življenje, v katerem se je naposled zgostila vsa zgodovina njegovega življenja in vsega 20. stoletja.

Ena takih misli je z 2. junija 1985 in jo je Boris Pahor pred skoraj štiridesetimi leti izrekel svoji pisemski prijateljici,

2 Aluzija na zbirko kratke proze *Moj tržaški naslov* (1948).

slavistki in profesorici Mariji Žagar (1921–1998), »kranjski *Madame de Sevigné*«,[3] kakor jo je rad imenoval.

> No, zadnje čase zmeraj bolj razločno čutim, da pravzaprav ne spadam nikamor. Za levico sem disident in človek, ki dela zgago; za katoličane sem pogan, uporaben takrat, ko se upre ekskluzivizmu levice. Na to vlogo pa seveda jaz ne pristajam; in tako je moje avtonomno nastopanje brez javnega odmeva. Obe »cerkvi« živita svoje življenje, jaz pa sem iz ene izločen, za drugo pa heretik –

Pomena te sicer povedne izjave sta seveda povsem različna (in enako neresnična), če povzamemo samo njen prvi del, drugi del citata pa izpustimo, ali če posnamemo drugi del izjave in pustimo vnemar prvi del citata. Pač pa v srž misli in problema lahko prodremo le, če upoštevamo celotno besedilo izjave. Ta izjava pa ni (predvsem ali samo) politična, ampak pove največ o Pahorjevem nepopustljivem samohodstvu, v katerem ni stranpoti v desno in levo, temveč obstaja samo ena pot resnice.

Še eni gospe, že omenjeni gospe Veri, pa bo Boris Pahor dosti pozneje, tako rekoč pred smrtjo, še dejal, da mu je bilo

3 V avtobiografskem romanu *Moje suhote*, objavljenem ob avtorjevi 95-letnici leta 2008, je Žagarjevo, ki ji je posvetil poglavje »Na Uskovnici«, tako imenoval zato, ker mu je – podobno kot velja za pravo Sevigné iz 17. stoletja – napisala ogromno kulturnozgodovinskih pisem, v katerih je popisovala in komentirala dogajanje v povojni slovenski družbi in posebej v sedemdesetih in osemdesetih letih 20. stoletja. – »Na Uskovnici« pa zato, ker je imela profesorica na bohinjski planini na Pokljuki svojo bajto, kjer je Pahorju večkrat napisala kako pismo, prevzeta tudi od lepot narave. Uskovnica je literarno dogajališče pri Janezu Mencingerju (*Moja hoja na Triglav*, 1897) ali denimo v delih pisateljice Nadi Matičič, uskovniške družabnice Marije Žagar.

nazadnje le dano spoznati Jezusa Kristusa. A je taisti Boris Pahor (kakor tudi meni mnogokrat poprej) pripomnil, da je Jezus Kristus hodil bos. Nadaljnji komentarji niso potrebni.

Ko sem skušala za namen priprave knjige *Sončna ura* (Slovenska matica, 2010) pred več kot desetimi leti povzeti Pahorjevo pojmovanje slovenstva, njegovo videnje razmerij med matico in zamejsko skupnostjo in sploh umevanje polpreteklosti, ki pred našimi očmi z odhodom pisatelja v večnost pravkar postaja preteklost, pa sem profesorja, kakor sem mu pravila, vprašala, ali imam prav, ko po njem pravim naslednje:

1. Boris Pahor meni, da vrednosti osvobodilnega in protifašističnega boja ni mogoče ovreči, ob čemer ima vselej v mislih njegovega začetnega, pluralističnega duha, ki je povezal vse narodne sile v enotno gibanje. Pri tem obžaluje, da iz OF ni izšel klen slovenski človek.

2. Boris Pahor se ne strinja s povojnim razvojem v matici, jugoslovansko orientirano (Kardeljevo) partijsko politiko in marksistično koncepcijo slovenstva.

3. Boris Pahor meni, da matica oziroma komunisti niso uresničili idej osvobodilnega boja, zaradi česar se predvsem iz spoštovanja do primorskega človeka in vseh žrtev počuti obvezanega, da na to nenehoma opozarja.

4. Boris Pahor ne soglaša niti z ločevanjem slovenstva po ideoloških kriterijih, temveč dviga roko za to, da se ideološki ekskluzivizem preseže in se usoda skupnosti rešuje na podlagi občestvenega pluralizma.

»Imaš prav in to velja!« je odvrnil – namreč okrog vsega, kar da on zagovarja in čemur da nasprotuje. Zato ne more biti isto, če rečemo samo, da Boris Pahor poudarja pomen osvobodilnega boja, ki ga po njegovem nikoli ne bi bilo, če ne bi krščanski socialci sodelovali s komunisti, in ob tem ne povemo še tega, da se je čutil obvezanega, da opozarja na pokol domobrancev, kristjanov, vseh tistih, ki so končali v jamah; kakor ne more biti točno, če pravimo le, da je Pahor opozarjal na vse tisto, kar so počeli komunisti, ko se je končala vojska, ne da bi ob tem povedali, da tega v njegovem pogledu ni storil osvobodilni boj, in če ne pojasnimo, kakšnega osvobodilnega duha je imel v mislih.[4] Kako zelo aktualno se to sliši še celo danes!

Vendar Pahor tega ni izrekel včeraj, tudi ne predvčerajšnjim, marveč je o tem vztrajno in trmasto pisal od srede šestdesetih let prejšnjega stoletja, ko je začel izdajati revijo *Zaliv* (1966–1990), ki ji je bil glavni avtor in urednik in ki je prenehala izhajati prav v tisti dobi, ko se je zdelo, da je razvoj na Slovenskem krenil v smer, ki je bila začrtana že v njej. *Zaliv* je bil namreč ključen prispevek v procesu rojevanja »slovenske pomladi«, in to pred znamenito 57. številko *Nove revije* (»Prispevki za slovenski nacionalni program«), ustrezno in zadostno ovrednoten pa šele na simpoziju *Moč povezav* ob priložnosti 104. (!) osebnega jubileja pisatelja leta 2017. *Moč povezav* je naslov zbornika

4 V dnevniško-esejistični knjigi *Žlahtne transverzale* (1991) Pahor v povezavi s krivdo glede poboja domobrancev naklonjeno omenja Spomenko Hribar, ki je večkrat omenjena tudi v pismih, ki si jih pisatelj izmenjuje z Marijo Žagar. Hribarjevo imenuje »slovenska Antigona«, ker se je zavzela za dostojen pokop žrtev, »premaganih bratov«, ker je (mdr. že v *Delu* leta 1984) spodbujala k narodni spravi, ne z belogardisti, temveč med ljudmi.

v uredništvu Zdravka Duše, ki je v njem podobno pojasnil, kako je Pahorjev *Zaliv* v povojni slovenski družbi jasno nakazal nujnost pluralističnega razvoja slovenske družbe, medtem ko je do »odločilnega« reza prišlo z *Revijo 57*. Pobudnik omenjenega simpozija Peter Tomšič pa je ob isti priliki navedel, da je *Zaliv* zgodovinski dokument o Pomladi, »ki se je na Primorskem začela bistveno prej kot v Ljubljani« – Pahor bi rekel »v megleni Ljubljani«. Vendar ima Pahor tako v *Zalivu* kot na več drugih mestih v vidu tudi možnost, da bi bili Slovenci morda lahko o(b)stali v Jugoslaviji, ki bi bila urejena na federativni osnovi, pod pogojem, da bi vsak narod imel enake pravice in enako veljavo. Med slovenskimi predstavniki bi bil po njegovem gotovo dobrodošel kak kulturnik in v tej vlogi ni izključeval niti sebe, brez povračila za svoj trud.[5]

Ko govorimo o Pahorjevem *Zalivu*, ne gre po pravici pozabiti niti drugih sodelavcev: pisatelja Alojza Rebule, skladateljev Ubalda Vrabca in Pavleta Merkuja, profesorja Jošta Žabkarja, publicista Viktorja Blažiča, (so)ustanovitelja krščanskih socialistov med vojno Franca Miklavčiča, zdravnika in zapornika na Golem otoku Vlada Kresnika, ki je bil pozneje eden od mnogoštevilnih Pahorjev dopisovalcev, Pahorjeve žene Radoslave Premrl, ki je začela tu po delih objavljati življenjepis svojega brata Janka Premrla - Vojka, ali Milana Lipovca, avtorja romana *Ljudje ob cesti* (Koper, Lipa, 1981), ki velja za prvo romaneskno upodobitev Brkinov in ob katerem je Pahor na začetku osemdesetih let za *Primorski dnevnik* ostro kritiziral neodzivnost

5 Pahor se je na družbeno dogajanje lucidno odzival še v reviji *Sidro* in svojih spominsko-dnevniških knjigah v osemdesetih in devetdesetih letih, med katerimi omenimo vsaj *Tržaški mozaik* (1983), *Ta ocean strašno odprt* (1989) in knjigo *Slovenska svatba* (1995).

in malomarnost matičine inteligence do zamejske literarne ustvarjalnosti in zamejstva širše, pa naj gre za kulturna, gospodarska ali politična vprašanja.

Ko je začela v osemdesetih in na začetku devetdesetih ideja o slovenski samobitnosti iti v cvet in sad in so torej sanje, vizionarsko zapisane v *Zalivu*, postajale resničnost, je začel na Slovenskem vse bolj znan postajati tudi Boris Pahor. Na pragu devetdesetih let sta v njegovem aktivnem življenju izstopajoča dva dogodka v letih 1985 in 1987,[6] ko je bil dvakrat gost na javni tribuni v Cankarjevem domu, ki jo je organiziralo Društvo slovenskih pisateljev in kamor ga je osebno povabil Tone Partljič. Ko na dogajanje pogledamo od daleč, vidimo, da sta bila oba pisateljeva nastopa prelomna, saj sta simptomatično kazala na spremembe v slovenski družbi. Pahor je bil na prvi javni tribuni leta 1985 nepopustljivo kritičen do slovenske oblasti, ker da pri slovenskih narodnih skupnostih v Furlaniji - Julijski krajini in na Koroškem podpira samo levico, drugim pa da ne da niti vinarja za delovanje. Dejal je, da se ne more znebiti občutka, da matica kljub tolikokrat poudarjeni ideji enotnega slovenskega kulturnega prostora na zamejsko skupnost gleda preveč zdaleč in s preveliko zadržanostjo. Kritiziral je ideološko razklanost in izrazil pogrešanje večje duhovne povezanosti med zamejstvom in matico. Ko je prišel drugič v Ljubljano, pa je predvsem poudarjal nujnost prizadevanj slovenske oblasti »za uveljavitev slovenske samobitnosti«, pri čemer »bi morala nujno poiskati in najti novo obliko dogovora z južnimi partnerji«. Zaključil je z mislijo, da slovenska oblast ne sme preslišati ljudskega referenduma tako v matici kot zunaj nje, katerega »poglavitni nosilec

6 Oba prispevka, tj. »Narodne identitete ni mogoče rešiti z ideološkim ekskluzivizmom« in »Pomen zgodovinskega trenutka«, sta ponatisnjena v omenjenem zborniku *Moč povezav*.

pa je vsa slovenska kultura, sta slovenski pesnik in pisatelj, je vsa slovenska elitna, na evropski ravni ustvarjalna inteligenca«.

Svojevrstno čestitko je Pahor ob nastopu namenil mladi povojni slovenski inteligenci, zbrani zlasti okrog *Nove revije*, ko je dejal, da je končno napadena tudi ona, da je torej spoznala pravilnost tistega, o čemer je pred njo govoril sam, da je torej edina prava linija linija narodne zavesti. Pahor je imel v želodcu »parnasovce«, kakor je pravil avantgardi, modernistom (med njimi sta bila Taras Kermauner in Dimitrij Rupel), katerih »nihilizem« in »filozofske teorije« so se mu zdele z vidika narodnega pomena umetniškega ustvarjanja »zgrešene« in »škodljive«. Rupel se verjetno ni čisto motil, ko je opozarjal, da zamejci matici premalo pomagajo pri povezovanju, da je torej vez med njimi preslabotna tudi zaradi mlačnega odnosa z zamejske strani (ter da so pomembni odnosi slovenske manjšine z italijansko državo). Vendar je Kermauner v knjigi *Zadnje srečanje* leta 1990 tudi zapisal, da je bil mladi ludistični rod preveč razzemljen in naiven, s čimer je posredno, a vendar zadosti jasno dal veljavo prizadevanjem tistih, ki so v ospredje postavljali narodno vprašanje in izročilo, potemtakem tudi Pahorju (in na Koroškem Lipušu, Prunču, Messnerju, pa še komu).

In v istem času, tj. v devetdesetih letih, se je Pahorju zgodil še francoski prevod njegovega najbolj poznanega (in verjetno najboljšega) romana *Nekropola* (1967), čemur so sledili prevodi v več drugih jezikov, kar je bilo simbolno priznanje s strani Evrope, ki ga Slovenija ni mogla spregledati. Zato je težko ne pomisliti, zakaj je Prešernova nagrada prišla prav 1992. leta. To pa je žalostno dejstvo, da nam je namreč na vrednost Pahorjeve osebnosti, njegovega življenja in dela morala pokazati tujina, zaradi česar lahko skupaj s slovenskim duhovnikom, ki je govoril na pisateljevi pogrebni slovesnosti, ugotovimo, da smo

lahko srečni, ker smo ga imeli, a da je vprašanje, ali smo si ga zares zaslužili.

Pisatelj je bil sicer v devetdesetih letih aktiven v mednarodnem PEN-u, ki je sprejel njegov predlog o *Charti 90* o pravicah manjšin, in je isti predlog predstavil na Vilenici ter ga objavil v *Zalivu*, kjer je zakonsko odgovornost za reševanje narodnih manjšin položil v roke Evropskega parlamenta ter se zavzel za samobitnost narodnih subjektov.

Pa moramo res vedeti vse to in še več, če želimo brati in (do)umeti njegovo umetniško prozo? Moramo. Ker so vse oblike Pahorjevega pisanja in pričevanja nerazdružno spojene z zgodovinsko izkušnjo njegove avtorske osebnosti ter ulovljive v okvir pričevanjskega, dokumentarnega realizma. Ne glede na to, ali gre za pripovedno prozo, tj. roman, ali za esej, pismo, dnevnik ali spominski zapis, imamo pri Pahorju opraviti z izražanjem avtobiografske individualitete, naslonjene na močno življenjsko izkušnjo, ki se v spominjanju pretaka v zgodbo v širokem vrstno-žanrskem razponu.[7] Ker se meje med literarno pripovedjo/izjavo (Bahtin) in dokumentarnim pričevanjem pri Pahorju brišejo, ni niti pri romanu mogoče izrecno poudarjati njegove pripadnosti literarnemu diskurzu, temveč bi bilo ustrezneje reči, da so tako romani kot dnevniki, pisma, spominski zapisi, eseji idr. pravzaprav plasti, nekakšna vozlišča ene in iste, pahorjanske identitete.

Ob osebnosti, kakršna je Boris Pahor, se ponuja koncepcija pisateljskega opusa kot telesa po Harryju Mulischu (1960), enem najpomembnejših nizozemskih povojnih pisateljev. Mu-

7 To je tudi ena od poglavitnih (hipo)tez, ki jo zagovarjamo prijavitelji ambicioznega projekta o Borisu Pahorju.

lisch pisateljski opus razume kot celoto, v kateri je vsak sestavni del povezan z drugimi deli prek živcev, mišic in vrvic. Opus je pisateljevo novo telo, ki ga je sam ustvaril, trajnejše in trdnejše od tistega, ki mu ga je dala mati. In zato mu je usojeno, da ga preživi, ko bo sam zapustil zemljo.

Ko sem Pahorja nekoč vprašala, zakaj se je odločil pisati umetniško prozo in zaradi svoje zavezanosti pričevanjski resnici ni raje ostal pri dnevniku, mi je odgovoril, da zato, ker v tej in drugih vrstah tekstov vseeno ni (z)mogel povedati vsega. Še dve njegovi izjavi mi hodita tule na misel. Nekoč je dejal, da so spomini podobni romanu (torej je roman forma za spomine in spominjanje), spet drugič in nekam trmasto pa: »Ma to niso spomini, to je moje življenje!« Govorila sva bila o njegovi literaturi, Pahor pa je želel poudariti nerazdružno povezanost svojega življenja z delom, v katerem se besedno utelesi vsa njegova usoda in prek katerega zremo življenjski svet skozi poetična očala, vendar tako, da je to še vedno isti svet.

Če bi poskušali identificirati glavna torišča in obenem vozlišča Pahorjevega umetniškega pripovedništva in s tem njegovega življenja, ki segajo od travmatičnega doživetja sedemletnega otroka, ki je bil priča fašističnemu požigu Narodnega doma (in s Pahorjem smo izgubili še zadnjo živo pričo tega grozljivega dogodka), prek izkušnje fašističnega režima in raznarodovanja na Primorskem do izkušnje taborišča ter življenja po njem v povojnem Trstu in Sloveniji skozi šestdeseta, sedemdeseta, osemdeseta in devetdeseta leta, potem bi morali obvezno navesti naslednje naslove: *Grmada v pristanu* (prvotni naslov *Kres v pristanu*, 1959, *Grmada*, 1972), *Nekropola* (1967), *Spopad s pomladjo* (prvotno *Onkraj pekla so ljudje*, 1958, nato *Spopad*,

1978) in *V labirintu* (1984).[8] Poleg svoje življenjske usode je pisatelj v njih utelesil svoj et(n)ični svetovni nazor, ki presvetljuje in povezuje vse njegovo delo sedmih desetletij, če začnemo šteti pri prvencu, zbirki črtic in novel *Moj tržaški naslov* (1948),[9] v kateri je majhni časovni distanci navkljub (in zato toliko presunljiveje) že spregovoril o taboriščni izkušnji in se »kakor ribič, ki je ostal brez barke in brez ljubezni« (in brez svoje Francozinje Arlette), že zasidral v svojem Trstu.

Pisateljevo vlogo ljudskega tribuna, apologeta in apostola ideje narodne zavesti v slovenski kulturno-politični areni v drugi polovici 20. stoletja bi nam izmed naštetih knjig utegnil najbolj približati zgodovinski roman *V labirintu*, ki je v burnih osemdesetih izšel pri Slovenski matici v Ljubljani in med drugim dopolnjuje ljubezensko rdečo nit, ki jo je pisatelj začel napletati že v romanu *Spopad s pomladjo* (meni ljubem delu). Pahor si je tik pred izidom knjige *V labirintu* (potem ko so na založbi, pri kateri je imel moralno zaslombo v Dragu Jančarju, dobili telefonski klic) prislužil zaslišanje predstavnika Udbe, ki mu je moral »tam gori«, v Ljubljani, pojasnjevati, zakaj je spisal to literarno pripoved (o osvobodilni borbi, začetkih fašizma na Primorskem idr.) in zakaj je, kakor pač je, v njej zastopal in branil interese narodne skupnosti. V romanu namreč izstopajo angažirani razgovori, v katerih sodelujejo trije liki, ki se naslanjajo na dejansko obstoječe osebe – fotografa Albina Bubniča, režiserja Jožeta Babiča in pisatelja Vladimirja Bartola –, s kate-

8 To je pravzaprav tretji del trilogije, v katero sodi poleg romana *Spopad s pomladjo*, kjer pisateljev alter ego okreva v sanatoriju nedaleč od Pariza in se zaljubi v bolničarko Arlette, še roman *Zatemnitev*.

9 Književno kritiko je za *Novi svet* leta 1949 napisal Pahorjev tržaški rojak Vladimir Bartol.

rimi pisateljev alter ego na tržaškem valobranu razpravlja, kako reševati narodno oziroma nacionalno vprašanje.

Tako v romanu kot sicer Pahorjeva obramba interesov narodne skupnosti izhaja iz naturne pravice, ki jo ima narod do svoje kulture, ter iz njegove etične odgovornosti in obveze kot člana te skupnosti za skupno dobro slovenstva, kar imenuje »moška obveza«. To ni nikakršen nacionalizem, marveč je, s Pahorjevimi besedami, izraz ljubezni »do rodnega jezika, domovine, tradicije, klasike, [lastnega] teritorija«. Je iskreno in posvečeno služenje (ogroženi) narodni skupnosti in Človečnosti, ki je pisateljev večni ideal. Tak ideal pa (in tu povsem soglašam z besedami enega od mojih profesorjev) ne potrebuje nikakršnega etičnega obrata, čeprav bi utegnili na njegovi sledi morda bolje uzreti Pahorjevo ali kar pahorjansko etično zavezanost vprašanjem resnice in vselej tudi njenemu izrekanju, obvezo služiti svojim, humanim idealom in dolžnost uresničevati prizadevanja svoje skupnosti. V tem duhu lahko razumemo besede, ki jih je Boris Pahor za *Primorski dnevnik* izrekel ob abrahamu, zdaj že davnega leta 1963:

> Prav nič niso pomembna leta. Vsak dan nam je darovan in sleherni dan moramo izpolniti z bogastvom svojega človeškega in občestvenega smotra. Edino to je pomembno, edino zavoljo tega nas bo poklicala na odgovor zgodovina.

In zaključil z mislijo, da si je »v dneh strahot, pred večno pečjo zaželel, da bi mogel samo za nekaj časa spet v domači kraj, da bi mogel samo za kratko dobo spet okusiti domači zrak in nebo«, da je hvaležen usodi, ki mu je dala, da je še med svojimi ljudmi ob morju in da raste iz njih ter da skupaj rešujejo svoje občestvo za jutrišnji dan.

Boris Pahor se od lastnega jaza obrača k skupnosti, ki jo vežejo skupno izročilo, jezik, duhovne vrednote, in ima kot njen član dolžnost, da brezpogojno ohranja svoj čut zanjo. Je spričo tako visokega vrednotenja pahorjanske ljubezni do lastnega občestva in domovine potemtakem sploh mogoče, da bi cena tako prvinskemu čustvu padla? Zdaj ko glavnega zagovornika, branilca, gorečega glasnika ideje narodne zavednosti ni več na *tržaškem naslovu*, to ni več retorično vprašanje, temveč je vprašanje, ki terja odgovor. Jasen odgovor.